

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING SHARQ DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI”

mavzusidagi III xalqaro ilmiy-nazariy va
amaliy anjuman materiallari

2026-yil 12-fevral

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

BOBUR NOMLI XALQARO JAMOAT FONDI

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR
MEROSINING SHARQ DAVLATCHILIGI VA
MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI**

III xalqaro ilmiy-nazariy va amaliy anjuman materiallari

Toshkent – 2026

XƏZƏRLƏRİN BULAN ADLI XAQANI VƏ ZİRƏK ADLI XATUNU

İlhami Cəfərsəy

filologiya üzrə elmlər doktoru,

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Email: cfrsoy@mail.ru

DOI: [10.52773/tsuull.conf.2026/MWVU7014](https://doi.org/10.52773/tsuull.conf.2026/MWVU7014)

Xülasə. *Xəzər xaqanlarının və xatunlarının çoxunun adları, titulları türkcədir. Çünki onlar əslən Türk olub əcdadları Ön Asiyadan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə, Fələstinə, Misirə, Yerusəlim ətrafına köçəndə Moiseyin Torasını qəbul etmişdilər.*

Xəzərlərin əcdadları iudalar kimi Talmudçu deyildilər, bene-Kadem övladları idilər. Bibliyada bene-Kadem övladları Ön Asiyadan Fələstinə, Misirə gələn Turan nəsilərinə deyilir. Həmin bene-Kadem övladlarının biri Bulan nəslidir. Xəzər xaqanını Bulanın və xatunu Zirəkin adı onların soyunun adından törəmişdir.

Açar sözlər: *Bene-Kadem övladları, Moiseyin Torası, yevreylər, iudalar, zirək.*

Giriş. On iki etnik icmadan ibarət olan Musa hümmətinin hamısı sami mənşəli deyildi, bir neçəsi Turan əsilli idi. Onların xarakteri, ayinləri, adət-ənənələri samilərə uyğun gəlmirdi. Ona görə də Musa peyğəmbər samilər üçün Talmudu, Turanlı etnik icmalar üçün Toranı tərtib etdi. Moiseyin ikinci müqəddəs kitabını, yəni Toranı İvrit salnaməçiləri Tövrat adlandırırlar. Xəzər xaqanları iudalar üçün Moiseyin tərtib etdiyi Talmudu yox, Tövrəti qəbul etmişdilər [Артамонов 1962, 479; Kuzğun 1993, 112, 156].

Bəzi tarixçilərə görə iudaizmi, bəzilərinə görə Toranı ilk qəbul edən xaqanın adı *Bulan* idi [Артамонов 1962, 479; Kuzğun 1993, 112, 156; Плетнева 1986, 8, 62, 64, 66].

Bulan və Balan yalnız bir xaqanın və bir neçə xanın adı deyildir, iki qədim Türk nəslinin adıdır. Onların iki nəslə Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında məskun olmuş, bir nəslə Altayda yaşamışdır. V.V.Radlov yazır ki, Quzey Altayda yaşayan Yiş Tatarlarının bir qəbiləsi Palan adlanır [Радлов 1989, 92].

Bulan və Balan etnonimləri totem mənşəli olub marala sitayişlə bağlıdır. Maral türklərin müqəddəs heyvanlarından biri idi [Мифы народов мира II. 1988, 537]. Çuvaşlar xallı marala *palan* [Чувашско-русский словарь 1985, 277], özbəklər *bulan* deyirlər [Махмуд Каşғари I. 2006, 413].

Mahmud Kaşğari yazır ki, bulan qırçaqların ölkəsində yaşayan böyük maral növüdür. Erkəklərin buynuzu boru kimidir. Buynuzlarını su ilə doldurub gəzirlər, dişilər susuzlayanda onların buynuzlarındakı suyu içirlər [Mahmud Kaşğari I. 2006, 411].

Yazır boyundan Dib Yavqu xan deyirdi ki, Aban oğlu Bulan bizim arxamızdır [Rəşidəddin 1992, 42; Faruk Sümər 1992, 242]. Aban və ya Avan Ön Asiyanın qədim Türk nəsillərindən biridir. Türkiyədəki Van gölü əvvəllər onların adı ilə Avan adlanırdı.

Xaqan Bulanın xatununun adı *Serax* [Артамонов 1962, 479], yəni Zirək idi. Türk dillərindəki Zirək adı qədim mənbələrdə Sirax, Şirak, Serax variantlarında yazıya alınmışdır [Себеос 1862, 146, 153; Аракел Даврижеци 1973, 252; Масперо 1911, 141].

Sirak qadın adı çırağa, çırağın timsalında nura, işığa sitayişlə də bağlı ola bilər. Azərbaycanda Çıraqlı kəndləri vardır. İstər çırağ olsun, istər zirək, hər ikisi Türk sözüdür.

Serax qadın adına Misirdə eradan əvvəl XVIII əsrdə baş verən bir hadisə ilə bağlı təsadüf edirik. İosif Flavi (III əsr) İudeyanın qədimliyi əsərində yazır ki, qoca qarı Serax Yusif Kənanın Nil çayında qamışlara ilişib qalan cəsədini görüb insanlara xəbər vermişdi. Çünki fironun tərəfdarları onu öldürüb cəsədini çaya atmışdılar [Іосиф Флавий 52390, 124].

Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, Serax qarı Aşerin qızı idi [Іосиф Флавий 52390, 124]. Aşer və ya Azer Azər məbədinin kahinlərinin daşdıqları tituldur.

M.Maspero yazır ki, Serax qədim Misirdə biçin tanrısının adı idi [Масперо 1911, 141]. Həmin tanrı oborigen Misir etnik icmalarının tanrısı deyildi, Turan etnik icmalarının tanrısı idi. Onlar Asiyalı xalqlar gələncə qədər taxıl əkib-becərə bilmirdilər. Nil çayından tutub bişirdikləri ilan, qurbağa ilə qidalanırdılar.

Tanrılarından biri Sirax olan prototürklər Misirə köçməzdən qabaq Ön Asiyada yaşayırdılar. Təbrizli Arakel Bibliyaya istinadən yazır ki, İsa əleyhissəlamın da anasının adı Sirax idi [Аракел Даврижеци: 1973, 252].

Sirak adına Zirək formasında Türk dillərində daha çox təsadüf edirik. Oğuzlar Alp Arslanın zamanında Zirək Bəlcək adlı bir bəyi özlərinə başçı seçmişdilər [Faruk Sümər 1992, 138].

Əslən xristian türklərin Saba nəsindən olan Sebeos yazır ki, qədimdə Suriyanın bir hissəsi və Anadolunun bir vilayəti Şirak adlanırdı [Себеос 1862, 153, 176]. Fikrimcə, erməni tarixçisi kimi təqdim olunan Ananiya Şirakatsi həmin Şirak mahalından və ya Şirak nəsindənndir.

Şirakların bir hissəsi də Ərdəbil yaxınlığında yaşayırdı. Onlar döyüşlərdə Babəkin tərəfini saxlayır, ərəblərlə vuruşurdular. Babəkin məğlubiyyətindən sonra ərəblər onların tayfa başçılarını əsir tutub Samirəyə apardılar və orada öldürdülər [Albaniya tarixi 1993, 190].

Sirakların ən döyüşkən alpları özlərinə qohum olan Uz igidləri ilə birləşib Sirakuz tayfa ittifaqını yaratdılar. Aralıq dənizinin şərq sahilində atdan düşərək dəniz xalqına çevrildilər.

Aqrikent tayfası ilə birləşərək hərbi dəniz donanması yaratdılar. Makedoniyalı İsgəndər Tır şəhərini tutanda onların şimal-qərbi Afrikada Karffagen yaxınlığında limanı və çoxlu gəmiləri var idi [Квинта Курция 1750, 345].

Sirakuzlarla aqrilər (əyrilər) saldıqları liman şəhərlərinə türkcə kent, yəni kənd, qalalara kert deyirdilər. Çünki qalalar kətilmiş, yonulmuş daşları üst-üstə yığmaqla ucaldırdı.

Kərt sözü kəsmək, yonmaq anlamında bugünədək dilimizdə işlənməkdədir. Erməni dilinin ləhcələrindəki qala, sığnaq mənasında kert sözü prototürk dillərindən alınmadır.

Sirakuzlar latınlardan qabaq Siciliya adasını tutmuş, İtaliyada Sirakuz şəhərini salmışdılar. Ernst Renan Xristianlığın ilk əsrlərinin tarixi kitabında yazır ki, İtaliyadakı Sirakuz şəhəri III yüzilin sonlarına qədər qalırdı [Эрнст Ренан: 1906.s.307].

Publi Maron Vergili Eneida əsərində yazır ki, sirakuzların çoxu Siciliya adasında yaşayır [Энеида 1933, 351]. Bir qədər sonra isə onlar adanın bütün ərazisində yox, bir vilayətində yaşayırdılar. Adanın yarısında Aqrikent alpları hökmran idilər [Авраам Норов 1828, 13].

Sirakuzlar nə zaman Siciliyada Sirakuz şəhərini salmışdılar və nə zamandan orada yaşayırdılar. Publi Maron Vergilinin Eneida və Sili İtaliyin Punika əsərində göstərilir ki, yunanlardan və latınlardan qabaq yaşayırdılar.

Yunanlar Siciliya adasına gələndə – eradan əvvəl 734-cü ildə Siciliyada Sirakuz şəhəri var idi [Трачевский 1889, 62]. Eradan əvvəl VI əsrdə Sirakuz Siciliyanın bir vilayəti və vilayətin paytaxtı idisə [Квинта Курция 1750, 344-345; Кекелидзе 1961, 51], onlar Aralıq dənizi adalarında romalılardan qabaq yaşayırdılar.

Авраам Норов Siciliyaya səyahət əsərində, Çarlz Kameron Romalıların basqınları kitabında yazır ki, Siciliya adası sirakuzların süqutundan sonra romalıların əlinə keçdi [Авраам Норов 1828, 13; Чарлз Камерон 1939, 109].

Romalılar Siciliyanı tutanda adanı Sirakuz və Lilibey adlı iki mahala böldülər [Авраам Норов 1828, 14]. Sirakuzlar kimi Lələbəy və Malıbəylər də qədim Ön Asiyadan cənub-qərbi Avropaya köçən prototürk tayfalarıdır.

Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, Publi Maron Vergilinin İtaliyadakı Şuşa şəhərindən tapılan barelyefinin [Varro 1938, 14, 15] sağ çiyini üzərində ilahə Melibey dayanıb [İlhami Cəfərsoy 2023, 180]. Şuşanın Malıbəyli, Laçının Malıbəy kəndinin əhalisi qədim melibeylərin son qalıqlarıdır.

Xəzər xaqanı Bulanın baş xanımı türkcə xatun titulu daşıyırdı. Xatun adı bugünədək Azərbaycan türkcəsində azca dəyişərək qadın formasında qalmaqdadır.

Aşerin (Azərin) qızı Serax (Zirək) Yusifin Nil çayındakı qamışlara ilişib qalan cəsədini görəndə [Іосиф Флавий 52390, 124], yəni eradan öncə 1700-cü ildə *xat* titulu daşıyırdı.

Xat xatun sözünün köküdür. O zaman Misirin Asiya mənşəli fironlarının arvadları xat, xatxor titulu daşıyırdılar. Xatxor tanrı Qorun himayə etdiyi qadın deməkdir.

Nəticələr: Moiseyin Torasını 620-ci ildə ilk qəbul edən Bulanın adı türkcədir. Bulan və Balan etnik adları totem mənşəli olub marala sitayişlə bağlıdır.

Türk dillərində ala maralın bir növünə bulan, xallı maralın bir növünə balan deyilir.

Xaqan Bulan bəzi tarixçilərin iddia etdikləri kimi yəhudiliyi yox, yevreyliyi qəbul etmişdir. Yəhudilər sami mənşəli olub Talmuda, yevreylər Turan mənşəli olub Toraya tapınırdılar.

Xaqan Bulanın Xatunun adı Zirək idi. İvrit dilli mətnlərdə onun adı Serax, xristian salnamələrində Şirak formasındadır.

Xan, xaqan, xatun qədim Türk titullarıdır. Xatun sözü bu gün Azərbaycan dilində öz ilkin anlamını azca dəyişərək qadın kimi işlənir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərsəy İ. Şuşa – Suziana mixiyazılı abidələrinin dili. Bakı, Zərdabi Nəşr, 2023.
2. Іосиф Флавий. Іудейскія древности. III №52390. Центральная Научная Библиотека НАН-а.
3. Kaqankatuklu, M. Albaniya tarixi. Bakı, Elm. 1993.
4. Kaşğari, M. Divanü-luğat-it-türk. c 1, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
5. Kuzgun, Ş. Hazar və Karay türkləri. II baskı, Ankara, 1993.
6. Rəşidəddin, F. Oğuznamə. Bakı, Azərənəşr, 1992.
7. Sümər, F. Oğuzlar. Bakı, Yazıçı, 1992.
8. Varro, M.T. On the Latin language. London, 1938.
9. Артамонов, М.И. История Хазар. Ленинград, издво. Гос. Эрмитаж, 1962.
10. Вергилий, П.М. Энеида. Москва- Ленинград, 1933.
11. Даврижейи, А. Книга истории. Москва. Наука, 1973.
12. Камерон, Ч. Темпы Римлян. Москва, Наука, 1939.
13. Квинта Курция. История о Александра великим. т. 1, Санкт Петербург, 1750.
14. Кекелидзе, К.С. Этюды по истории древнегрузинской литературы. Тбилиси, Мещниереба, 1961.
15. Масперо, Г. Древний Восток. Москва, 1911.
16. Мифы народов мира. т. II. Москва, Энциклопедия, 1988.
17. Норов, А. Путешествие по Сицилии. т. 1, Санкт Петербург, 1828.

18. Плетнева, С.А. Хазары. Москва, Наука, 1986.
19. Радлов, В.В. Из Сибири. Москва, Главная Редакция Восточной Литературы. 1989.
20. Ренан, Э. История первых веков христианства. Антихрист. т. IV, Санкт Петербург, Ш №2750 (год публикации не указан).
21. Себеос. История императора Иракла. Санкт Петербург, 1862.
22. Трачевский, А. Древняя история. Санкт Петербург, 1889.
23. Чувашско-русский словарь. Москва, Русский язык, 1985.